

Co si počít se smrtí

MILAN HORÁK

Mezi nejrůznějšími událostmi, které nás mohou potkat na naší životní cestě, má smrt výsadní postavení. Zatímco všechno ostatní můžeme jako pozemští lidé znát z vlastní zkušenosti nebo aspoň z vyprávění jiných, kteří tím či oním prošli, smrt vidíme vždy jen z jedné strany. V případě smrti našeho bližního vidíme jen zvenčí její projevy, nemáme však přístup k tomu, co zažívá sám umírající; v případě smrti vlastní ji vidíme jako budoucí událost před sebou, jen nepřímo však můžeme dospět k představám, jaké to bude potom. I kdybychom se domnívali, že si vzpomínáme na nějaký minulý život v tomto světě a s ním na minulou smrt, nebo kdybychom niterným spojením s dušemi těch, kdo nás už přešli přes práh smrti, získali podrobné povědomí o posmrtném bytí, byla by to jen bleďá představa ve srovnání s tím, co jsme na vlastní kůži prožili v tomto životě, ať už to máme v čerstvé paměti, nebo jsme to během let včlenili v dolovědomou životní moudrost.

Co bude, až nebudu?

Táto zvláštní jednostrannost smrti je zdrojem většiny těžkostí, které ve vztahu k ní pocítujeme. Můžeme mít velmi ucelený názor na život po smrti, ale v blízkosti smrti pak zažít, jak se tváří v tvář skutečnosti hroutí. Nevíme sice, jaké to bude, ale nechceme-li se utěšovat naivními obrazy, pak víme velmi mnoho o tom, jaké to po smrti být nemůže. Velká část toho, co v tomto životě považujeme za sebe samy, je totiž dáno naším tělem a naším zapojením do tělesného světa.

Identifikujeme se například s tím, jak vypadáme, jakého jsme pohlaví, kde žijeme nebo jakým jazykem od malička hovoříme. Byli bychom to pořád my, kdyby tohle všechno bylo jiné? Náš temperament je do značné míry určen naším tělem,

naše zvyky se odvozují z našeho tělesného kontextu, naše pocity se opírají o naše hormony, naše tužby potřebují tělo ke své realizaci, naše vzpomínky a představy se spoléhají na funkci našeho mozku, ba samotné naše běžné sebeuvědomění, tedy to, co by většina lidí nazvala svým „já“, je odrazem našeho uvědomění tělesného, len málokdy se vzepneme k myšlence nebo k citu, které se skutečně pozvednou nad naši tělesnost. Doslouží-li naše tělo, které se tak významně podílí na našem vnímání, cítění, myšlení a vědomí, budeme ještě sami sebou?

Nejistota nebo obava, zrozená z otázky po zachování vlastního „já“, se ještě posiluje pomyšlením na další běh světa poté, co ho opustíme. Všechno, na čem jsme pracovali, oč jsme usilovali, zač jsme odpovídali, oč jsme se starali, se nyní musí obejít bez nás. Převezmou to po nás jiní lidé — ovšem bez jakékoliv záruky, že budou v našem díle pokračovat v našem smyslu. Co když někdejší spolubojovníci za společnou věc ztratí odhodlání a všeho nechají? Co když pokračovatelé ve firmě hloupostí a nespolehlivostí zkazí všechno, co bylo vybudováno? Co když děti rodinný majetek promrhají, místo aby jej rozmnožily? Čím aktivnější jsme byli během pozemského života, tím významnější je pro nás skutečnost, že musíme opustit rozdělané dílo, a tím větší bývají i obavy, že naši následovníci toto dílo nepovedou zdárně dál.

Co jsme my, budete i vy

Získat odstup od hrozby vlastní smrti nám paradoxně může pomoci smrt bližního. I taje pro nás zprvu především ztrátou, ať už přímou — když přicházíme o člena rodiny, o spřízněnou duši, o moudrého rádce, o spolehlivého kolegu, o živitele — nebo nepřímou, když soucítíme s pozůstalými, kteří zesnulému stáli blíže než my sami, a snažíme se jim v jejich těžké situaci pomoci. Při pohledu na proběhlou smrt druhého člověka však můžeme spatřit něco, co nám při jednosměrném pohledu na blížící se smrt vlastní zůstává skryto — pozemský život jako celek od začátku až do konce. Smrt je poslední kapitolou života. Jako poslední kapitola románu může případně změnit i celé vyznění knihy a přinést nečekanou pointu, můžeme teprve po smrti člověka pochopit jeho život v úplnosti.

Prvním krokem k takovému pohledu na život zesnulého je prostá vzpomínka. Můžeme se o ni pokusit i sami, ale snazší je, když se ke vzpomínání sejdou příbuzní a přátelé zesnulého v širším kruhu, který dostatečně pokrývá různé oblasti

jeho života. Vzájemně se přitom doplňujeme, navazujeme na sebe, uvědomujeme si, že jsme každý prožívali jeho život z trochu jiného úhlu, a dohromady vytváříme výsledný obraz. Ptáme se, co zesnulý rád dělal, kde rád pobýval, na čem mu záleželo, proč jsme si ho vážili, ale také čím nám třeba občas lezl na nervy. Připomínáme si jeho poslední činy, poslední slova, způsob odchodu ze světa jako onu poslední kapitolu, jež přináší pointu životního příběhu. Uvědomujeme si hlavní události jeho života, osudové zvraty, velká štěstí a neštěstí. Pomocí pro orientaci v dokonaném životě nám mohou být obecné zákonitosti lidské biografie, zejména životní rytmy — základní sedmiletý rytmus růstu, pětiletý rytmus sociálních vztahů, přibližně tříletý rytmus sebeuvědomění a další. Můžeme si též zkusit shrnout jednou větou, jak zesnulý působil v různých rolích — například jako rodič, jako manžel, jako spolupracovník, jako přítel. Postupně nám pak před očima začne vyvstávat jakési hlavní téma, červená nit táhnoucí se vším, co prožíval a konal; začneme vnímat cosi, co bychom mohli nazvat skutečným smyslem jeho života.

Už samotná snaha o věčné vyprávění, co si ze života zesnulého pamatujeme, nám pomáhá povznést se nad bolest ztráty. Čím více se nám pak jeho život zjevuje jako smysluplný celek, tím zbytečnějšími se ukazují nářky nad nenávratností minulosti, pocity viny vůči zesnulému, výčitky zrozené z nedořešených vztahů. Takový pohled pomáhá i samotnému zesnulému, který se v prvním období po smrti musí vypořádávat se svým uplynulým životem i s tím, jak zasahoval do životů svých bližních, ale při tom se postupně zbavit všeho pomíjivého a subjektivního, a dospět k objektivní věčnosti. Když posléze farář v pohřebním kázání shrnuje život zesnulého, pak tím jednak připomíná celkový obraz jeho života těm, kdo takto vzpomínali, jednak uvádí do pochopení jeho života ty, kdo u tohoto vzpomínání nebyli, jednak předkládá duchu zesnulého to, co jsme schopni mu jako pozůstalí dát pro jeho vlastní zpětný pohled na uplynulý život.

Na vzpomínání a z něho se odvíjející porozumění můžeme navázat modlitbou za zesnulého. Čím lépe jej chápeme, tím snáze se dokážeme vnitřně spojit nejenom s minulým obrazem člověka, který nás opustil, nýbrž i s jeho věčnou bytostí takovou, jaká je ve chvíli naší modlitby. Stejně jako často dokážeme odhadnout, co by v určité situaci udělal, řekl nebo myslel blízký člověk, jehož dobře známe, můžeme se nyní ptát sami sebe, jak by se k tomu či k onomu postavil zesnulý — ale ne jako ten, kterým byl tady na zemi, nýbrž jako ten,

jímž je tvář v tvář věčnosti. Právě takového bychom měli pomnívat ve svých modlitbách, právě k takovému bychom měli hledat vnitřní spojení, jemuž neublíží pomíjivost ani smrt.

Memento mori

(li.ip.iiu i pohled na lidský osud, k němuž nás takto vede smrt bližního, nám ovšem pomal i i ve vztahu ke smrti vlastní. Svůj pozemský život sice nemůžeme pochopit v uph iosl i. d < >kud neskončil, dokud nebyla dopsána ona poslední kapitola, jež teprve zjevuje jeho plný smysl; můžeme se však pokusit pohlédnout na dosavadní události svého života s obdobnou náladou a stejnými otázkami. Co děláme rádi? Kde rádi p < (býváme? Na čem nám záleží? Proč si nás lidé váží? Čím jim naopak lezeme na nervy? Co byly hlavní události v našem životě? Jak se v něm projevují různé životní rytmy a další podobné zákonitosti? Jak působíme v různých oblastech, do nichž náš život zasahuje? I u sebe samých se tak postupně dobíráme one červené nitě, onoho skutečného smyslu, byť zatím viditelného jen neúplně.

Jako další výzvu můžeme pocítit otázku, nakolik neúplné je vlastně toto dosavadní zjevení našeho života. Co když nám už mnoho času nezbývá? Co když zemřeme už za několik dní, nebo jen za několik okamžiků? Co by po nás zůstalo—jak tady na zemi, tak před Boží tváří? Co z toho, čím jsme se celý život zabývali, je skutečně podstatné a ob stojí i na vahách věčnosti? Mnohé věci, kterých si tento svět cení, ba u kterých míváme běžně dojem, že „po nás zůstanou“, jsou pomíjivé a nicotné, protože mimo pozemský kontext nemají objektivní hodnotu. Najdou se v našem životě i věci jiné, které mohou být zapsány do pomyslné zlaté knihy na nebesích?

Takovéto otázky nás uvádějí do tradičního duchovního cvičení, shrnovaného heslem „memento mori“ — „pamatuj umírání“, „pamatuj, že zemřeš“. Od pohledu na celek svého dosavadního života a od zpytování jeho skutečného smyslu postupujeme k rozpoznávání pomíjivého a věčného ve svém životním snažení. Ke spatření pomíjivosti nám stačí poctivý pohled na to, jak věci tohoto světa dopadnou, když přijdou o svůj hmotný základ. Ke spatření věčnosti však potřebujeme Ježíše Krista a jeho čin na Golgotě. Kristus přemohl smrt, tedy uhájil duchovní kontinuitu toho, co přesahuje hranice hmotného světa, i když se to v něm zrodilo. Když pomůžeme svému bližnímu v nouzi nebo když mu něčím uděláme radost, pak konkrétní situace pomine, stejně jako konkrétní

pocity s ní spojené, ovšem skutečnost, že jsme v tu chvíli přemohli sebe samy, že jsme nejednali podle své pozemské přirozenosti, nýbrž vykonali něco, pro co nebyl žádný fyzický důvod, je díky Kristu součástí našeho postupně se rodícího věčného já. Postupně si tak uvědomujeme svou vlastní věčnost, a z touhy po jejím růstu také proměňujeme své jednání, tedy stáváme se krok za krokem věčnějšími. S tímto vědomím se už samozřejmě nemusíme smrti bát, nemáme důvod se jí stranit, nepropadáme už panice, pokud se jí ocitneme tváří v tvář.

Důstojné rozloučení

Popsanou křesťanskou náladu vůči smrti plně vystihují obřady, které jsou se smrtí spojeny. Jejich počet a podoba závisí na tradici, k níž se hlásíme, a na konkrétní situaci zesnulého. V Obci křesťanů se v případech umírání a smrti dospělého člověka může konat poslední pomazání, pohřeb a zádušní obřad, přičemž pohřeb má dvě části, které se podle možnosti odehrávají někdy odděleně, někdy společně — rozžehnutí a samotný pohřeb.¹

Poslední pomazání, které v Obci křesťanů řadíme mezi svátosti, tedy úkony zásadním způsobem posvěčující náš pozemský život, může být uděleno člověku, který se bezprostředně a podle dostupných poznatků nenávratně přiblížil vlastní smrti. Je to obřad, který se dnes — přinejmenším v českém prostředí — koná poměrně vzácně, protože umírající nebo jeho rodina se často bojí pohlédnout zpřímá na blížící se smrt, až nakonec poslední chvíli života zmeškají. Podaří-li se však příbuzným či samotnému umírajícímu zavolat kněze včas, může se svátost stát výraznou pomocí pro překročení prahu do nových okruhů bytí, a někdy též popudem k nečekanému uzdravení.

Je-li na poslední pomazání dostatek času a dovoluje-li to zdravotní stav umírajícího, konává se před samotným pomazáním nejprve zpověď a poslední přijímání. Ve zpovědním rozhovoru se umírající ohlédne za svým životem, uvědomí si onu červenou nit, která se táhla jeho osudem a která pokračuje dál i za smrtný práh. Zpovědní požehnání a následující přijímání těla a krve Kristovy pozvedají poznání smyslu vlastního života do sféry věčnosti.

¹ V tomto článku se věnujeme smrti dospělého člověka, resp. člověka již plně probuzeného do vlastního pozemského osudu. Smrti dítěte se budeme podrobněji věnovat v jednom z příštích čísel. Viz též článek Tomáše Boňka na s. 9.

Samotné poslední pomazání obrací vědomí ke svazku mezi duchem a tělem, ba dá se říci, že jej posiluje. Opouštění těla je pak snazší — často se setkáváme s tím, že umírající i na dlouhé týdny jakoby uvízne v půli cesty mezi životem a smrtí, a právě poslední pomazání mu dá sílu k nevědomému rozhodnutí, zda se duchem ir Jk pokusí tělo znovu ovládnout, nebo se s ním opravdu rozloučí. Ve druhém případě pak umírající nezřídka po dlouhých útrapách pocítuje úlevu, během níž konečně dokáže odejít, v prvním případě může poslední pomazání naopak vést k překvapivému a lékařsky většinou nevysvětlitelnému návratu do života.

Jakmile smrt nastala, je možno uvažovat o pohřbu. Na rozdíl od posledního pomazání a zádušní mše, které navazují na pozemskou náboženskou praxi .i ztrácejí většinu svého smyslu v případech, kdy ani umírající či zesnulý, ani jeho rodina aktivně nábožensky nežijí, pohřeb oslovuje všechny lidi bez ohledu na to, zda někdy byli v kostele, umějí se pomodlit nebo mají vůbec nějaké ponětí o křesťanské zvěsti.

První částí pohřbu je rozžehnutí, tedy slavnostní rozloučení bližších pozůstalých se zesnulým a jeho životem, které se může stát též úvodem k následnému společnému vzpomínání, jak bylo popsáno výše. V ideálním případě se rozžehnutí koná ještě během prvních tří dnů po smrti, v místnosti, kde člověk zemřel a kde stále leží na svém loži nebo je uložen do otevřené rakve. Předcházet mu může stráž nad mrtvým, kdy se pozůstalí střídají u mrtvého těla v modlitbách a v biblickém čtení. Často je ovšem pod tlakem okolností nutno slavit rozžehnutí až později a na jiném místě, případně společně se samotným pohřbem.

Vlastní pohřeb, tedy druhá část pohřebního rituálu, se odehrává zpravidla u hrobu nebo na místě, kde bude tělo zemřelého následně zpopelněno. Hlavním motivem je dvojnost mezi tělem, které se nyní navrácí do koloběhu živlů, a duchem, který pokračuje na své cestě do věčnosti. Tělesný a duchovní princip však nestojí v protikladu, nýbrž duch se zjevuje jako tvůrce a správce tělesnosti právě zde zaznívá kázání, v němž se shrnuje pozemský život zesnulého do praobrazného duchovního rámce, právě zde se ozývají slova připomínající naši lidskou odpovědnost za pozemské dění. Na pohřeb může tradičně navázat kar, tedy pohřební hostina, původně oslava všech skutků zesnulého, dnes spíše společná hostina útěchy, ale i světlého pohledu na budoucnost v duchu.

Jako poslední obřad, doprovázející odchod člověka z tohoto světa, se může konat zádušní mše. Ta má smysl v případě, že buď sám zesnulý, nebo aspoň jeho

blízcí pozůstalí žili s křesťanskou bohoslužbou, která ze své podstaty zaznívá do obou světů — pak je zádušní obřad i pro zesnulého buď přímo, nebo skrze mysl blízkých lidí vnímatelnou realitou, jakoby světlem majáku, které září vzadu na pobřeží, aby moreplavec při plavbě na volné moře našel správnou cestu mezi útesy.

Poslední pomazání, pohřeb a zádušní obřad tak tvoří mohutný trojkrok ze života — avšak ne do smrti, nýbrž opět do života. Smrt není protipólem života, jako není samotné překročení hranic protipólem pobytu v cizině. Smrt je návratem domů — do domova, kterému jsme se možná během dlouhé a daleké cesty odcizili, ale který nakonec rozpoznáme jako opravdu svůj vlastní.